

אורות הנפש - תיקון המידות במשנת הרב קוק

ד"ר ברוך כהנא

חלק ו': תורת ההתפתחות ומעשה החינוך

מכל הבריור הזה עולות מסקנות רבות חשיבות לגבי הבנת התפתחותו של הילד עד לבגרותו, וממילא יוצאות לנו מסקנות מעשיות לגבי המעשה החינוכי.

ראשית, קובע הרב, יש להבין שהחינוך אינו יכול להיות אלא החזרת הכוחות הנפשיים למצבם הראשוני, ולא הקניית יסודות תרבותיים הזרים לילד. בעצם מדובר בתהליך של תשובה:

"התשובה היא שיבה אל המקוריות, אל הראשית, לחבר את כל ענפי החיים אל השורש אשר משם הם יוצאים. נשמתנו, הלא טהורה היא, חלק אלוה ממעל, רבת חיים היא במקורה העליון, רבת אורה ורבת תפארת, אבל גדולה ותפארתה, חסנה והדרה, גלוי הוא בעולם הרוח העליון, וכאשר התחילה להתקשר בעולם של החיים המעשיים, ונתאגדה עם הגוף וכל כחותיו, נצטרפה עם דאגותיו וטרדותיו, ונסתבכה בסבכי מלחמת חייו הקשים, אף כי בזה ורק בזה הלא עלתה בידה להרשים את רשמי פעולותיה, על עולם מוגשם ומובלט, על עולם של חיים קשורים בתנאים של חיוניות ועצמה מפעלית, אבל הלא ענפיה נתפשטו בהכרח במורד כזה, עד שהסתגלה לאלה המפעלים ותוכן החיים המוגבל בהגבלת בשר ודם, ומתוך כך כהו מאורותיה, והועם זיו אורם, ומתוך המחשך הזה באים כל דרכי התעיה הרבים אשר בחיים האנושיים. אמנם אנו נקראים אל התשובה, ובת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת "אוי להם לבריות מעלבונה של תורה", היא מכה גלים בלבבנו, ומזמן לזמן, וביחוד בימי התשובה, הננו שמים אל לבנו כי "עת לעשות לד'" וכבר הגיע הזמן לשוב בתשובה, כלומר לקשר את הענפים של החיים המתגלים בכל העלילות, בכל המפעלים, בכל התכונות והכל המדות, אשר לנו, אל מקור שרשם אל טהרתה של הנשמה, אל ראשית הווייתה, אל אצילות כבודה ומקור אור חייה. "שובה ישראל עד ד' אלהיך" (מאמרי ראי"ה, אל התשובה, ע' 144)

וכך מגדיר הרב את החינוך:

"איננו מכירים את החנוך בתור בורא דברים חדשים בנשמת המתחנך, כי אם בתור מפקח ומוציא מן ההעלם אל הגלוי ומן הכח אל הפועל מה שהוא גנוז בו בכח ושהוא גלוי בתור אופי כללי ומרכזי בכללות האנושיות וקבוציה ההיסטוריים והלאומיים. וההתאמה של היחיד עם התרבות הכללית בעומק טבעה- זוהי הדרגתו הטבעית המצלחת של החנוך" (מאמרי ראי"ה, קרבת אלהים, ע' 33).

לכן יש לפתח את יכולתו הרגשית והדמיונית של הילד, ולהשקיע בכך את מירב המאמצים החינוכיים, ורק בגיל מאוחר יותר נפנה להשקיע בפיתוח היכולויות השכליות:

"...לא בריאה שכלית מופשטת הוא האדם, עד שיספיק השכל הקר והיבש לבדו להשלימו, כ"א הוא מורכב מכחות שכליים וכחות הרגשיים שהם צריכם להיות משולבים יחד לטובה. ע"כ לא תועיל כל השכלה ציורית להשלים את הנפש כראוי, אם לא יחובר עמה המון מעשים טובים להשלמת הרגש ופיתוחו.... והנה כמה שהוקרת הרגש הוא ענין מתמיד שפועל תמיד את השפעתו גם על הגדולים, הוא דבר מובן. אמנם לאין קץ ואין תכלית הוא פועל על החינוך של הקטנים. כל הבנין של

הנפש בתחילת גידולה תלוי רק לפי ההצלחה של השרשרת הרגשות הטבעיים, שהם נמזגים בעצם הנפש ומעמידים יסוד לכל אושר החיים. " שבת, א'. פרק שני, ריג)

אמנם, מכיוון שהילד הקטן נשלט ע"י המידות במצב הראשוני, הפראי משהו, יש להקפיד לשים לו גבולות בתקיפות, בד בבד עם החינוך הרגשי המבוסס על אהבה וכבוד כלפיו. רק עם גדילתו יש להעביר לו בהדרגה את האחריות לחייו:

"...בילדות האנושיות, הרצון הטבעי של האדם צריך חינוך של כניעה, של שבירה ושל היפוך. כל זמן שהאדם הולך ומשתכלל, כך רצונו העצמי הולך ונהפך לטובה, ושבירתו של הרצון מאבדת טובה רבה." (קובץ א', קצא)

יש לזכור שאסור להכנעה' זו ליפול ליראה מופרזת, שכבר קודם ראינו כיצד היא עלולה להרוס את האדם ולהפכו ל"סמרטוט". יראה כזו היא הרסנית במיוחד בגיל הילדות, שבו יש חשיבות רבה ל"צהלת החיים", כפי שמסביר הרב במכתבו לרב מאייר, בה הוא עומד על הנזקים הקשים שהוא רואה בצורת החינוך החרדית שרווחה אז בירושלים:

: "...קשה לי לבא לעמק השובה עם רוב גדולי הזמן, ד' ישמרם, שהם חפצים ללכת רק במסלול הישן, ולהתרחק מכל כשרון ומכל תנועה של חיים, מה שהוא לדעתי ברור נגד דרך ד' לגמרי, ובזה נותנים יד לפריצים... ואין לי דרך אחר כ"א לחזק את ידי החינוך הנותן חלק לידיעות העולם והחיים, והמדריך את הילדים ברוח צהלת החיים בעז ואמץ לב, בניקיון וסלסול הגון, שכל אלה כשהם מצטרפים אל הדרכת התורה ויראת שמים של אמת, מעטרים הם אותה ומאמצים את חילה, וסוף כל סוף מלאך רע בע"כ יענה אמן... וידע יידי שכל הענינים הגדולים הם תלויים זה בזה, ת כי מתוך שאין רוב הלומדים, אפילו הגדולים שבדור, משימים לבם להיות גדולים בהלכות יראת שמים, בהרחבה גדולה הראויה למנהיגי הדור, על כן אין כחם יפה ללכת בשבילים החדשים הראויים לפי הזמן, ולכוונם כלפי הקודש, והם אנוסים לעמוד על הנקודה של הסגנון הישן, בלי לקחת כל נקודה טובה מהדרכים החדשים, לתקן על ידם את מעמד הדור..." (אגרות ראי"ה, אגרת רעד, ע' שי).

ככל שהילד גדל, מסביר הרב, יש לעבור לחינוך המבוסס יותר ויותר על הבנה מושכלת. אלא שיש כאן סכנה גדולה. השכל הוא כלי שתפקידו לברר את העולם הרגשי והדמיוני, למצוא בתוכו את נקודות החיוניות הבריאות, לחלץ את הכמיהה לטוב מן הקליפות בהן התלבשה, ולהעלות את הנפש כולה למצב קרוב יותר למקורה הנעלה. אלא שהשכל עלול למעול בתפקידו, ללכת אחרי הדמיון ולחפש דרכים לספק את צרכיו הנמוכים בלי לטרוח לבררם. במצב כזה האדם עלול להתדרדר מבחינה מוסרית במקום להתקדם למקומות נפשיים נעלים יותר ויותר:

" הנטיות החומריות בתחילתן הן מפסידות רק מפני כחן הבהמי כפי מה שהן מוטבעות באדם ביצירתו. זהו דומה לשור ששמו על ערך המין והתכונה הטבעית הפשוטה..אמנם האדם כשאינו מגין על עצמו מפני חומריותו, הרי "לפתח חטאת רובץ" וכח הרע הולך ומתגבר יותר מכפי היצירה התכונת שבטבע.. שאצל האדם אין ראוי שהנטיה הבהמית תתגדל עם גדולו, כי עיקר גידול האדם היא הצורה האנושית, השכל המכיר והמבחין, ע"כ רק בהפסד ההדרכה יבא האדם מנמיכות מדרגת השור הטבעי כפי הטבע הפשוט שעם הלידה למדרגת הפר, שהוא כבר מגודל בפועל ע"י כח החיים ההולך ומתרבה ע"י הרצון והגידול. והנה כפי התכונה הטבעית שעם יצירתו של אדם שכח הבהמי

מגודל בו, הוא בא עם יסוד הכעס ומשתמש לכח ההגנה בראותו צר ואויב, שבהתרחבות זה הכח בלא שיקול והדרכה אז יצא מגבולו להיות רק כח וכלי להגן, ויהיה ג"כ כלי משחית ומחבל... אמנם אחרי שכבר סר ממנו אותו רוח טהרה והקדושה האלהית המלאה אהבת החסד והרחמים שראויה להמצא תמיד קבועה בנפשו של אדם, אז ישפל כ"כ עד שיתגלו בו תכונות בהמיות, לא לבד בערך ההגנה כ"א ג"כ בערך בקשת התועלת וההנאה" (שבת א', פרק שני, פו)

במיוחד, טוען הרב, גדולה הסכנה בגיל ההתבגרות. כוחות הנפש של האדם הם חזקים ורעננים במיוחד בגיל הזה, והחוויה היא משכרת ממש- הנה גדלנו ואנו עומדים ברשות עצמנו, העולם כולו פתוח לפנינו, ומי יכול לעמוד בפנינו ולהטיף לנו את מוסרו? במצב כזה עלולים כוחות הנפש שרוסנו עד כה להשתחרר, ולחפש לעצמם פורקן כפי שהם, בלי להתחשב בכוחו המרסן של השכל. לכן, הוא טוען, דווקא בגיל הזה יש חשיבות בה במיוחד לשמירה על הדיבור. עם ההתבגרות הדיבור הופך להיות הכלי הנפשי המרכזי. הדיבור יכול להיות הכלי העיקרי שבו אנחנו מבררים את הופעותיה הנפולות של היצר. הסכנה היא שאותו דיבור עצמו עלול להיות כלי לביטוי תשוקותיו הגולמיות של היצר ולחיפוש דרכים להגשמתן (אפשר להזכר כאן בהבחנה דומה, המקובלת בפסיכואנליזה, בין דיבור מתבונן בתשוקות לבין ACTING OUT שלהן, גם אם הוא משתמש בדיבור ככלי). לכן שימוש בלתי זהיר בכוח הדיבור עלול להוריד את המתבגר לעברי פי פחת ממש:

"התקופה שבאדם שהיא מלאה עז וששון החיים, היא תקופת הבחרות. היא נשענת הרבה על אותו הצד היפה שבחיים, שבהם תעז יד האדם להביא את כל הרגשות הצפונים בחובו לידי קשר של תחיה, ע"י שכללות העתיד של החיים עם כל ההליכות הרבות משולבות בתוכו מתיצב בציור הבחרות בגוון בהיר וכללי, מפני ששדה החיים עודו לפניו בכל הקיפו. ... אבל כשהדיבור יהפך מתעודתו הנשגבה לקדש את הציורים הפנימיים ע"י כללותם, ועוד יפרידם גם מאותו הקישור הטבעי הנשקף לכל נפש אנושית הגונה, ויציג לראוה רק את הצד העלול לכיעור ולשפלות שבהם, מיד בהתרחב מחלה זו בכללות החברה, אז אם תלך כסדרה ולא תשיג מועקה מתגרת לחץ הסבות הטבעיות המדכאות את נפש האדם ומכנסות אותה פנימה, ומכריחות אותה להתאחד עם כל כחותיה למלחמת קיומה, תלך ותרד החברה האנושית מטה מטה, והדבור הכללי יהפך למפלצת נוראה עד שכל נושא חדש שבחיים המעורר שיחה והרחבת פה, יצורף להיות לכלי משחית למוסר הפרטי ולמוסר החברה בכללה, עד שכח העז והיופי כשהוא מתכנס, יפיק את הזוהמה היותר נוראה שבאדם, מצד ההתגלות של הרגשות היותר נמוכים כשהם בבדידותם וצורתם המכוערה. ע"כ תהיה אז הבחרות התקופה היותר מזהמת את הכלל כולו. ומפני עלילות הדבור הנמאס כשהוא פועל כולו כמו שהוא על הציורים והכחות להרע ולהשחית, מוכרחת ההרגשה להיות הולכת וכהה, כדי שלא תרגיש באותו הכיעור של הניבול לכל פרטיו הרעים, והחיים בעצמם מתיצבים בתואר שפל, כאילו היו רק אסון נמשך מחפצים בזויים ומכוערים של האדם. ע"כ לא יוכל הלב כלל להרגיש את הצער והעלבון של האומללים הנדכאים מסבות ההפסד של החיים. ע"כ בעון נבלות הפה צרות רבות, טבעיות וגזירות קשות חברותיות, מתחדשות. והיו הרעות הללו תוכן לשיחה בהכרח, למען החלש את כח הכיעור של השיחה המכוערה העומדת להתבצבץ מהלב הנשחת אשר לאדם. והבחרות מתנוולת כ"כ עד שרפואת החברה מוכרחת להיות במהומתה ומיעוטה, ויתומים ואלמנות צועקים ואינם נענים, כי כבדה האוזן להתפעל מכל ציור, והחיים אבדו את חנם ואת רוממות ערכם.. " (שבת, א', פרק שני, רלב).

וכנגד כל המכשולים האלה אין לרב שום פתרון מלבד שימת הדגש המתמיד על החינוך הערכי, על העיסוק הבלתי פוסק בנושאים ערכיים (ואיזה לימוד מתאים לכך יותר מלימוד התורה?). כך כתב הרב לעורך ה"חבצלת", באגרת שהתפרסמה בכינוי 'אגרת החינוך':

" מטרת החינוך היא להכשיר את האדם לצורתו המתוקנת, שהנקודה המרכזית שבה היא לעשותו טוב וישר. מאז אשר החל אברהם אבינו לקרא בשם ד', היתה לנו נחלה כי כל מה שתהיה מושרשת בלבו של אדם יותר הקריאה בשם ד', כן יגדל טובו וישרו, ויהיה יותר מאושר לעצמו ולחברה כולה.

כנסת ישראל נתיחדה מכל האומות להרים ברמה את הדגל של החלטה זאת בעולם, שהטוב והיושר של האדם היא התכלית היותר נשגבה שלו, ושהקריאה בשם ד' והשרשת ידיעה זו היא ההכשרה היותר בטוחה למגמה זו, עד שהמגמה וההכשר הנם דבר אחד ולא יתפרדו. וכאשר לתכלית השרשת הקריאה בשם ד' בלב ונפש, ביחיד ובאומה בכללה, דרוש תלמוד קבוע, משחר טל הילדות של האדם, על כן לקח מקום בראש החינוך הישראלי תלמוד תורה- ודוקא תלמוד תורה לעשותו טוב וישר לפני ד' ואדם. זאת היא הדרך העתיקה, אשר בה הלכו אבותינו מעולם, וע"פ דרך זה נשמר שם ישראל בכלל, והצליחו גם עשו פרי, שיצאו מגדולי הדורות המצויינים מאורי אור בעד האומה ובעד כל העולם כולו. הכשרת האדם למלחמת החיים נחשבה בנו תמיד למדרגה השניה של צדדי החינוך, ולא עצם מטרתו. ברבות הימים עברו על ראשנו גלי הזמן, ועם ישיבתנו בארצות הגויים, אשר המטרה הראשית של חנוכם אינה כ"א ההכשרה של האדם למלחמת החיים, והדרישה אל הטוב והיושר- וק"ו הקריאה בשם ד' שהיא הבסיס שלה- גם אחר שספגו מעט מזה אל תוכם על ידי צינורותינו, נחשבו בכל זאת לטפל נגד ההכשר אל החיים החמריים ומלחמתם- חדר גם בנו רוח כזה. ורבים מאד הם לדאבוננו, אשר שכחו את צורת החנוך העקרית שלנו, וישיכונו מבתי לימודיהם את הראשיות של מטרת היושר והטוב ואת הקריאה בשם ד' הקשורה בה, ויטביעו את חותם החינוך כולו רק על הכשרת החיים הזמניים, במלחמתם ותאותיהם. האומה בכללה חשה וגדוליה הכירו את הסכנה הצפויה מזיוף חותמנו זה. ולשם דגל מלחמה נקבע, בחזקת-יד ובמסירות-נפש, נגד כל גלי הזמן, חותם צר על בתי החינוך העתיקים, שיהיו מן הצד, באופן אשר יודע כי יש הבדל בין קדש לחול. הידיעה הברורה כי נצח ישראל לא ישקר, וכי למרות כל צרכי הזמנים, המשתנים ומתחדשים, היסוד הראשי קבוע הוא ועומד : מלכות ד' וממשלתו, הכשרת האדם והאומה ללכת בדרכיו, המושפעת מהחינוך היסודי, המיוחד בלא שום שיתוף, רק לתלמוד תורה, זהו עומד לעד. "מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור". (אגרות ראי"ה, אגרת קע, ע' ריח)

בהערה מוסגרת אוסיף: יש הטוענים שאגרת זו משקפת פסילה של לימודי חול, לפחות בגיל הצעיר. פרשנות כזו מתעלמת לא רק ממכלול הגותו של הרב, אלא גם ממכלול התבטאויותיו בנושאי חינוך (כמו שראינו קודם באגרתו לרב מאירס, ובעוד אגרות). כוונתו היא כנראה יותר פשוטה: בכל גיל וגיל, הדגש החינוכי המרכזי חייב להיות על חינוך ערכי, וכל הלימודים המכוונים להכרת העולם ולפיתוח היכולת להתמודד עמו הם רצויים וקדושים מצד עצמם, אבל הם חייבים להיות משניים למרכז העיסוק החינוכי.